

והמשכיל בעת ההיא לא יידום...

על ספרו של פרופ' משה פלאי

"במאבקי תמורה" – עיונים בהשכלה העברית בגרמניה

בשלהי המאה הי"ח

בספרו האחרון, "ספר הסולמות" (תל אביב תשל"ג, עמ' 36), אותו לא זכה לראות בחייו, הכתיר אברהם שלונסקי אחד משיריו בכותרת האוכסימורונית היפה "התמורות הן הקבע הנושם". משהו מעין זה ניתן להיאמר אף על תנועת ההשכלה בכלל ועל מרכזה בגולת אשכנז במאה הי"ח בפרט. חרף שתי התגובות הקוטביות-בניגודן – זו של שולליה הקיצוניים, מן האורתודוקסיה היהודית,¹ וזו של נושאי-דברה המובהקים, שלא ראו עצמם כלל כמהפכנים מנתצי-מוסכמות, כי אם, אדרבא, כמחזירי עטרה ליושנה?² – נראית לנו תנועה רוחנית מרתקת זו, בפרספקטיבה של מאתיים שנה מאז גיחתה לזירת-גרמניה, כמופת קלאסי למיכאניזם של כל התפתחות תרבותית של ממש: מקבילית-הכוחות הדיאלקטית בין סתירה לבנייה, בין חידוש למסורת.

ספרו של פרופ' משה פלאי, "במאבקי תמורה" (מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב תשמ"ח), הוא השלישי במניין בין ספרי-המחקר שלו, הנדרשים – אם בחלקם ואם בשלמותם – לתקופה רבת-תמורות זו בתולדות הספרות העברית. בשנת 1971 פירסם פלאי, העומד בראש המחלקה ללימודי יהדות באוניברסיטת פלורידה המרכזית, בעיר אורלאנדו, את ספרו "מבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט", שהינו קובץ מקורות טכסטואליים (ירושלים, אקדמון), ושנה לאחר-מכן ראתה אור המונוגרפיה שלו "משה מנדלסון: בכבלי מסורת" (תל-אביב, אל"ף). בשנת 1979 הופיע ספרו האנגלי The Age of Haskala (ליידן, בריל), שהספר שלפנינו, על אף חפיפות תימאטיות ומתודולוגיות שונות, אינה בחינת מהדורה עברית שלו, אלא ניתוח ביקורתי העומד ברשות עצמו. בהקדמתו מציין פלאי, החורש בשדה-מחקר זה של ספרות ההשכלה זה שנים רבות, כי אף מחקרו הנוכחי אינו אלא בחזקת מבואר וכבר עתה הוא שוקד על המשך, שיתרכז בִּסוגות הספרותיות השונות שבקנקניהן יצק כוח-היוצר של עידן ההשכלה העברית את שיקוייו השוצפים, בלטריסטית ופובליציסטית כאחת.

לכאורה, מה עוד ניתן לחדש בשדה חרוש זה? אף פלאי עצמו מודע ומודה לקודמיו הרבים בחקר ספרות ההשכלה, שאת תרומותיהם כבר היטיב לסכם פרופ' שמואל ורסס.³ אף על פי כן, טוען פלאי, "כמדומה שלא ניתנה תשומת-הלב המתאימה לראשוניותה של ההשכלה העברית... בעיקר לא מוקד הדיון על המהפכה התרבותית הגלומה במחשבת ההשכלה... הן כספרות והן כתנועה חברתית." במאפייניה של מהפכה תרבותית זו, שהדגשת ראשוניותה היא-היא ה-*raison de 'etre* של מחקר חדש זה בתחום שרבים וטובים כבר טיפלו בו, נותן המחבר איפוא סימנים, ולאורם הוא בוחן את מישנתם הספציפית של יוצרים נחשבים כנפתלי הירץ וייזל, יצחק סאטאנוב, ר' שאול ברלין ומנחם מגדל ברסלוי. בין סימנים אלה: הכרת הצורך המפגיע בתמורה והאמונה בכוחו של המשכיל לחוללה; השאיפה לאושר והיחס להיסטוריה (שפלאי רואה בהם סימפטומים למיפנה המהותי שחוללה ההשכלה, סימפטומים המועדפים בעיניו אולי אף על פני אלה ה"מקודשים" זה-כבר בחקר ההשכלה: השאיפה לשיוויון-זכויות ולאמנציפאציה). הוא אף משתית, קאָזאַלִית, את שני הסימפטומים הראשונים – הכרת הצורך בשינוי והאמונה באפשרות הגשמתו – בהדגשה היתירה שהדגישה ההשכלה את עקרון אושרו של אדם (ואכסיומה אנתרופו-צנטרית, "ריניסאנסית" מובהקת) ולוא גם שלא בדרך קיום-המצוות (משמע: קריאת-תיגר על כל קונצפציה דיא-צנטרית, ולא-דווקא יהדותית, בה אין האדם חוות-הכל).

אשר להיסטוריוסופיה המשכילית, קובע פלאי, הרי גם אם בביטוייה הגלויים היתה זו מתונה ואפולוגטית (יצחק אייכל, עורך "המאסף", מונה את וולטיר בין "אנשי זדון", ראה "המאסף" א, תקמ"ד, עמ' כ"כז, הערה בעמ' כז). נראה, כי בהתבטאויותיה המסוותות יותר (כגון הסאטירה והפולמיקה של ר' שאול ברלין, דמות פאראדוקסאלית, שילוב "סכיוזופני" של כבוד הרב ג'קל והמשכיל החצוף מיסטר הייד) מוקעת המנטאליות היהודית-גלותית-מתבדלת, בחריפות המבשרת, כבר אז, את פייארברג של "הקמיע" ואת הזו של "הדרשה".

ביאור גנטי וביאור דיאלקטי

בפלוגתא המסורתית: מהיכן ומאימתי מונים את ראשיתה של ספרות ההשכלה העברית, מצטרף פלאי בלא-עוררין אל מה שכינה דב סדן "נוסח קלוזנר" (בקונטרסו החשוב "על ספרותינו", ר' מס, תש"י, עמ' 12), ואל מה שמביא שמעון הלקין, בחנית "קונצנזוס כללי", כראשית שנות ה-80 של המאה ה"ח, דהיינו: תחילתו של המרכז הגרמני-מנדלסוני.⁴ הוא אינו מתעלם, כמובן, מניצנים שזמנם ומקומם שונים (איטליה, הולנד), אך רואה את הפרימאט של ההשכלה העברית באשכנז "בכוחה הקיבוצי, כתנועה, במרכזיותה ובעיקר בתודעת אפשרותה של פעולה מעשית". בשרטטו, בגישה מאוזנת, את נקודות-הכוח-והתורפה של מרכז זה (שראשיתו בענק-הרוח משה מנדלסון ובקבוצת הצעירים המשכילים שהתייצבה מאחורי המאניפסט "נחל הבשור", ולאחריו – על משמרתו של כתב-העת הפרוגראמאטי "המאסף") אין פלאי גמנע מחישוב נוקב של סתירותיו הפנימיות: תליית כל פגעי האנומאליה

הגלותית ביהודים עצמם, מחד גיסא, וקריאתו של וייזל, מאידך גיסא: "לא אנחנו אשמים בדבר הזה... כי אם... העמים (אשר) הדביקו לעפר נפשנו" ("דברי שלום ואמת", ברלין תקמ"ב, עמ' 11-12). או, במיגזר אחר, הנסיונות להיתלות ב"אשלי רברבי" של המסורת בהטפה לשינוי-ערכין, שעם כל צידוקו גם הולך לטמיעה, כידוע לנו אף מתולדותיה של משפחת מנדלסון עצמה (משה מנדלסון, שבנו נשתמד, היה סבו של פליכס ברתולדי מנדלסון, "נעים נגינות אשכנז").

פרשה מרתקת כשלעצמה שהמחבר נדרש לה, היא "הניתוח שהצליח מדי והמנותח שנפח נפשו". הכוונה להצעות התיקונים בחינוך היהודי, אותן העלה וייזל בשנת 1782 בחוברת הראשונה של "דברי שלום ואמת", תיקונים שהאיצו את תהליך נטישתה של הלשון העברית והתערעורת מעמדה בין יהודי גולת אשכנז (אף כי וייזל, כפי שמבהיר פלאי, לא דגל בכך, כמובן, במישורין); מה שמעלה מיד על הדעת את אבחנתו המפורסמת של סדן בקונטרסו הנ"ל: "הנסיגה הגדולה והרצופה של לשוננו כלשון ספרות של קיבוצים" (שם, עמ' 10) (קיבוצים יהודיים שכוננו מרכזי יצירה עברית מובהקים, תחילה באירופה ומאוחר מזה בארה"ב). ההקבלה למעמדה המדכא של הלשון העברית בתפוצה היהודית כיום, מוכיחה כמאה עדים, עד מה רלוואנטית (ואף אקטואלית) היא התימאטיקה בה עוסק ספרו של פלאי.

כחוט השני עוברת במחקר זה הטעמתו של המחבר כי "מאבקה של ההשכלה העברית היה ברובו הגדול מאבק מבית". אולם אף בסוגיה זו עצמה, זו של המטיפים לשידוד-מערכות בתוככי היהדות גופה, מוכיח ספר זה את עדכונו ותקפותו בסכמו תמציתית מחלוקת חוקרים נודעים שקדמו לו ובהניחו יסוד מוצק לרטרופקטיבה מאוונת. ממטחוי מאתיים שנה נראים הדברים באור שונה. כך, למשל, ראה היסטוריון-ספרות נחשב כיוסף קלוזנר, את וייזל כחלוץ ספרות ההשכלה, ("היסטוריה של הספרות העברית החדשה", א', ירושלים, 1960, עמ' 9-11), בעוד שפולמוסן חריף כאליעזר שטיינמן חלק עליו נמרצות ("במזרה הזמן", תל-אביב, 1931). מפליא הוא, כי אף שחומר-הנפץ שבפולמוס זה, לא פגה טריותו עד שנת 1973⁵, בכל זאת, בכל הנוגע לווייזל, נסמכת הביקורת העכשווית, אליבא דפלאי, על מה שגרסו דורות קודמים, בלא כל בדיקה עניינית ומחודשת, מה שמחזק את קריאתו של המחבר לרוויזיה ביקורתית בהערכת מישנתו של בעל "דברי שלום ואמת".

בניגוד לקלוזנר, שראה בווייזל "אדם חדש", מדגיש פלאי כי העניין שמעורר סופר-השכלה נודע זה, לא ממהפכנותו היתירה הוא גובע, כי אם דווקא "משום עמדתו השמרנית כלפי המסורת... ושאמ יש לומר על אף שמרנותו". בנידון זה דומה כי ראוי לחזור אל דברי סדן: לא זו בלבד שבניגוד לקלוזנר אין הוא מתחיל את ה"ספירה" במנדלסון או בווייזל (ואף פישל לחובר, שפתח ברמח"ל, אינו, לדידו, עושה צדק היסטורי), אלא שאין הוא נילאה להטעים את חשיבותו של הישן בעיצוב פרצופו הרוחני של החדש. שהרי "הזרמים היריבים להשכלה - או תאמר: הזרמים שהיא היתה יריבה להם - ... היו כמגיעי עומק גם בלבם של אלה שנתספו להשכלה והיו בין חלוציה ובין מאספיה... אפשר דרך העיון והדיון של חוקרי ספרותנו גורם - לפי שהם אווזים בדרך הביאור הגניטי וכמעט אינם נזקקים לדרך הביאור

הדיאלקטי" (סדן, שם, עמ' 8). ואכן, בדרך ביאור דיאלקטי זה מאיר ספרו של פלאי כפל-פניהן של תופעות. דוגמה מעולה לכך הם הפורטרטים שהוא מתווה לשני סופרי ההשכלה יצחק סאטאנוב ור' שאול ברלין. בסוגיה זו אין הדברים נצבעים בשחור-לבן. על מורכבותם יעידו דברי המחבר בפרקו הראשון, "השכלה כתחיית התרבות", בהם הוא מאבחן תופעה כוללת: "המשכילים האמינו כי הם באים לחדש ולרענן את היהדות תוך ביצורה מבית". ולהלן: "הטיעונים של המשכילים העבריים נלקחו מתוך-תוכה של היהדות המסורתית, מתוך הקורפוס המקודש של התרבות העברית – מכיתבי הקודש, מן המישנה והתלמוד, מסיפורת השאלות והתשובות לדורותיה, ומן הסיפורת הפילוסופית היהודית שנתחברה-בימי-הביניים". על השפעת-גומלין זו של המסורת, שכנגד תכונות האיבון והסטאגנאציה שלה יצאו חוצץ סאטיריקונים כסאטאנוב וכברלין, נאמנים דברי סדן, שנכתבו עוד בתש"ז (משמע, למעלה מארבעים שנה לפני הופעת מחקרו של פלאי): "חוקר-ספרותנו בדורות אחרונים עודו חייב התבוננות גדולה, אם מורשת הזרמים האלה, שמעבר להשכלה (החסידות, והמתנגדות – י"ג) לא קיימה את עצמה גם ביריביה, אבירי ההשכלה עצמם" (שם, שם). אם נזכור, איפוא, את האימרה הידועה, כי עס-הארץ גרוע מאפיקורס, הרי סאטאנוב וברלין לא היו לא זה ולא זה: על בקיאותם במקורות אין עורר (ברלין אף כיהן כרב חרדי-לכאורה) ואף מה שניתן היה לאויביהם לכנות "אפיקורסות" נראה כי נכון יהא לבארו בדבריו הבאים של פלאי: "לא כל המשכילים העבריים בתקופה הראשונה, היא התקופה הגרמנית של ההשכלה העברית, ראו עצמם כריפורמאטורים דתיים, שמטרתם לעקור נטוע. חלקם האמין בכל ליבו, שמגמת ההשכלה העברית היא... להחזיר את הנאורות והמדעים אל העם היהודי".

לוחמה פסוודו-אפיגראפית

בידוע: תכנים מתנים צורות, ואידיאולוגיות – את הפראכסיס. לא יפלא, אם כן, כי נשקם הסאטירי של סאטאנוב וברלין (אך לא שלהם בלבד) נסתייע, טאקטית, במה שקרוי הלוחמה הפסוודו-אפיגראפית, כלומר, ייחוסו של חיבור חדש למחבר "מקודש", קאנוני. לא רק "שיר השירים", "קוהלת" ו"משלי" המיוחסים לשלמה המלך הם דוגמאות ל"פנטז" עתיק זה; כזהו, כזכור, גם ייחוסו של "הזוהר" לר' שמעון בר-יוחאי. גם בספרות-העמים רבים-מספור הם מקרים מעין אלה. אופייני ביותר הוא זה של המשורר הצרפתי פייר לואיס, ש"גילה" את "שירי ביליטיס". אכן, לא תמיד התכסיס ה"פסוודו-אפיגראפי" הוא בחינת הערמה של ממש: לאה גולדברג לא טענה מעולם כי לא היא שחיברה את שירי תרזה דיימון שלה, אף ש"רישמית" מיוחסים השירים לאצילה צרפתית מלפני מאות שנה. אנדה פינקרפלד-עמיר, שספרה הראשון כמו נכתב בידי גיישה יפאנית, אף היא לא ניצרה חוצנה מן "הקופירייט" על פרי-עטה הרומאנטי. אחר-בתכלית, כמובן, הוא מקרהו המשעשע של הסופר היהודי-צרפתי הנודע רומן גארי, מחברם העלום של ספרי אמיל אז'אר הבדיוני, אמצעי "פסוודו-אפיגראפי" שנון, שקרע את מסיכת צביעותה של הביקורת הספרותית, שקטלה בלידהם את גארי

ושיבחה בלי-ליאות את אז'אר... מטעם זה, אך לא מטעם זה בלבד, עושה מחקרו של פלאי צדק עם סאטאנוב ועם ברלין גם יחד. ראשית, הוא "מטהר" אותם מן השרץ של "ספרא וזיפא". על תעלוליו הפסודו-אפיגראפיים של סאטאנוב הוא מעיר: "התשובה, כי עשה זאת מפני שהיה זייפן היא פשטנית מדאי ואינה מיישבת את הסתירות הכרוכות בדמותו רבת-האנפין של אחד מגדולי הסיפורות העברית החדשה בראשיתה... לגבי סאטאנוב היתה זו שיטה ספרותית". הוא אף מביא את דבריו של ורסס, הרואה ב"זיוף" זה שיטה של "ארכאיזציה בדויה"⁶. ואילו להגנת "זיופיו" של ר' שאול ברלין הוא כותב: "ברלין, כיצחק סאטאנוב וכמשכילים העבריים האחרים, נזקק למכשיר סיפורתי מתאים לשם הבעת דעותיו, ולכן נאחז בז'אנר הסיפורתי של השאלות-ותשובות". אך חשובה מהבהרות אלו, עניינות ונחוצות ככל שהן, היא הריהאביליטציה הספרותית-ערכית שמעניק מחקרו של פלאי לשני סופרים-לוחמים אלה, שלא רק בני-דורם "כיבדום" בכמה קיתונות של רותחין, אלא אף סופרים מאוחרים יותר (וולפסון, הורוויץ, פדר, בן-זאב) וחוקרים נודעים (כגון: גרץ, צינברג, ברנפלד, שפירא ואחרים) טעו בהם וגרמו להם פחות-ערך, ביניהם אף קלוזנר, שניסה – על פי דרכו – "להבין" את סאטאנוב. בקפידה טכסטואלית ובגיתוח רגיש ומעמיק מתווה המחבר את "מפת" יצירתם של סופרי-השכלה אלה, כאשר על סאטאנוב הוא אומר בדברי-סיכום: "...אחד המעטים מבין הסופרים העבריים בראשית השכלת ברלין אשר נתן לשאיפות התיקונים בדת ולרעיונותיה של דת ההשכלה האירופית ביטוי מגובש ושיטתי במיסגרת היצירתית של הסיפורת היפה". לעומת זאת, על דמותו הפאראדוכסאלית של הרב המשכילי שאול ברלין (״וולטר היהודי היושב על כיסא הרבנות״, כפי שכינוהו ההיסטוריון רפאל מאהלר, ב"דברי ימי ישראל דורות אחרונים", כרך א', ספר ב', ספרית פועלים, 1954, עמ' 79). הוא כותב: "שאל ברלין היה הראשון אשר פירט את דרישות הריפורמה של ההשכלה העברית לפרטי פרטיהן הלכה למעשה, שלא כריפורמטורים עבריים אחרים בני זמנו אשר עסקו בהכללות גרידא". ולהלן: "על אף היחס השלילי שגילו רוב החוקרים (כלפיו)... משכיל עברי זה הוא אחד החשובים בשורת סופרי הריפורמה העבריים, במה שנתן לרעיונות דת-ההשכלה האירופית את לבושם העברי, ובהשפעת כתביו – לחיוב ולשלילה על בני זמנו. "...ברגישותו הרבה ובכשרונו הרב הטיב ר' שאול לבטא בכתיבתו... – אולי יותר מכל סופר-השכלה אחר – את השינויים העיקריים שהתחוללו מתחת לפני השטח במחנה-ישראל בפרוס העת החדשה".

אולם אין פלאי – שפרקיו המונוגראפיים משרטטים בפרוטרוט (שאינו נטול ביקורת) את פרצופם הרוחני של פולמוסים חריפי-טיעון – מדיר עצמו אף מהתפלמסות עם כמה מקודמיו בביקורת ספרות ההשכלה (כשמעון ברנפלד ויצחק ברזילי, למשל, שטעו, לדעתו, ב"אנטי תלמודיותו" של דור "המאספים", או כ"שיטוש תחומים בין המוקדם והמאוחר ועירוב מושגים" שהוא מונה בין אחדים מחוקריו של ויזל, שמחקריהם עליו ועל שיטתו "נראים כיום מיושנים במידה רבה ומצומצמים בתפיסתם"). מאידך גיסא, אין הוא נמנע מלציין מחקרים מעורכים כגון אלה של משה סמט, צבי קורצווייל, בועז שכביץ, יהודה פרידלנדר, נח רוזנבלום ואחרים, מה שנוסף על עצם ההגינות האקדמית בין עמיתים-למחקר מפיץ אור

אינפורמאטיווי מועיל ביותר על היבול שנצטבר בעשורים האחרונים בתחום מתחדש-בתמידות זה של חקר ספרות ההשכלה.

קו-היקש אקטואלי

זאת ועוד: זולתם של פרטי העצים מאלף לא-פחות הוא כללו של היער. בעידן זה של ביקורת-ספרות המתמחה עד וירטואוזיות ברכיביו של הטכסט, ביקורת הגובלת לא-אחת בניכור, פיצול ואקרובטיקה טכסטואלית, שכוח-הנבדק המחטט-מפורר שבהם, נעדר ממנו, על פי רוב, כוח-הגברא הריקונסטרוקטיווי של בריאת המיכלול השלם – מעמיד מחקרו של פלאי לאַבֶּק "סך-הכל" סינתטי, אלא אף קו-היקש אקטואלי לפלוגתות המשסעות את יהדות זמננו זה; ניכר בו כי הוא רואה בתקופתם של מנדלסון, וייזל, אייכל, סאטאנוב, ברלין, ברסלוי ובני-דורם, ניסיון למהפך תרבותי רב-משמעות שהדיו מתגלגלים עד לעצם ימינו אלה. מעבר לאשיפתם הידועה-מכבר לשוויון-זכויות, מדגיש מחקרו של פלאי שאיפה חשובה לא פחות: הקלת תמורות בתרבות היהודית לשם שינוי היהדות עצמה, שינוי שלא לצורך היצון כי אם לצורך פנימי-אימננטי. לא הקלת עול-המצוות או הצעת תיקונים בלבד, כי אם פרשנות אלטרנאטיבית לזו של האורתודוכסיה שומרת-החומות. פלאי מבליט את העובדה כי סופרי-השכלה ראשונים אלא ראו ביהדות לא דת גרידא אלא ציוויליזאציה מתפתחת ודינאמית. לאורה של תפיסה זו, אם יסכים לה הקורא או יערער עליה בזעם, מעולם לא היתה היהדות הומוגנית (וכבר הדגיש מיכה יוסף ברדיצ'בסקי את שוויון-ערכם של ה"תת-זרמים" שאין חשיבותם נופלת מזה של ה"זרם הגנרלי"). גם המטבע שטבע הלקין, "דרכים וצידי דרכים", יש בו, בהקשר זה, משום בנותן-טעם; ואפילו שאלת "מיהו יהודי?", שאלת לגיטימיותו של פלוראליזם ביהדות-זמננו, אינה, כמדומה, אלא קצה הקרחון שראשית גיבושו המודרני נתרחה בתקופה לה נדרש המחקר שלפנינו. עם כל ליקויי-הלוואי והסכנות שנכרכו בה (כגון הכשרת הקרקע לטמיעה ול"התגרמנות") נראה כי התמורה שבישרו וגרמו משכילי גרמניה היתה, בחשבון היסטורי, תמורה שאין לה תמורה.

הסתייגות מסויימת, טכנית בעיקרה, מעורר היעדר עקיבות-הכתיב במחקר מאלף זה. מדוע "אייכל" (בכתיב מלא) ואילו "ויזל" (בכתיב חסר)? ולמה "ניסיון" (בעמ' 93) ואילו "הגיזן" (בעמ' 94)? מה טעם "דיקוטומיה" (בהשפעת התעתיק האנגלי) בשעה שהקונסנזוס העברי למלים יווניות כ-dichotomia הוא "דיכוטומיה" (עיין מילון אבן-שושן ואחרים). מיותר גם הכתיב "המלא שבמלא" במלים שבהן אין כל חשש להיגוי או לקריאה מוטעים (כ"מילחמה", "סיפרות", "אוליי" "מדאי" וכיו"ב). גם השימוש בצורת "לֶכֶשׁ" – "לשכאחזור", בעמ' 102) ספק אם הוא הולם זמן הווה, ומוטב להשאירו לכשיצריך זאת זמן עתיד.

אך אין בזוטות סגנוניות אלו כדי להעיב על ברכת-הנהנין. "במאבק תמורה" הוא נדבך רב-ערך, לא רק בתחום התמורה, אלא אף בתחום התרומה.

1. כמו, למשל, התקפתם של הרבנים דוד טבל, יחזקאל לנדא והירש לוין על קריאתו של נ"ה וייזל לשידוד-מערכות בחינוך היהודי, שיש אומרים (אף כי אין זו עובדה היסטורית מוכחת) כי הקצינה עד כדי גזירת דין-שריפה על ספריו.
2. כפי שמביא פלאי מ"דברי שלום ואמת" של וייזל: "איך העם אשר בדור ראשון קראו ה' עם חכם ונבון... נהפך ושינה את טעמו".
3. שמואל ורסס, "על מחקר ספרות ההשכלה בימינו (א)", ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 25 (קיץ תשמ"ה), עמ' 19-37; 26 (חורף, תשמ"ו), עמ' 21-47.
4. Simon Halkin: *Modern Hebrew Literature (From the Enlightenment to the Birth of the State of Israel: Trends and Values)*, Schocken Books, New York, 1950, p. 34.
5. יורם ברונובסקי, "הספרות העברית כהשתמטות מן האני", "משא", "דבר", י"ד ניסן, תשל"ג.
6. ורסס, "על יצחק סאטאנוב וחיבורו 'משלי אסף'", תרביץ, לב, תשכ"ג, עמ' 370-392.